

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində dildə xəlqiləşmə, qələmə alınan əsərlərə yanaşmada hər cür demokratizmin təbii xalq dilinin, məhəlli danışığın nəsrə yeni axarı ilə yekunlaşır ki, bu da Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərinin ifadə tərzində özünü göstərir. Leksik normaların müəyyənlişməsində aparıcı rol oynayan bədii üslubda yazan ədiblərimizin bədii sənətkarlığı və özəlliyi dominat şəkildə xalq dilinin təsiri ilə lirik şeirin inkişaf etməsində, el-oba deyimlərinin xalq təfəkkürünə xas bədii dil gözəlliyini, saflığını təmin etməsində, dillə bədii təfəkkürün qırılmaz bağlılığındadır. Ümummilli mədəni-kulturoloji fondumuz daxilində Naxçıvanın öz dəst-xətti ilə seçilən ədəbi mühit fenomeni, fərdi sənət möhürü vardır. Bu özünəməxsus yaradıcılıq, dil xüsusiyyətləri ədiblərimizin əsərlərində özünü göstərir. Şeir dilində obrazlılıq, emosionallıq özünü göstərir. Həmin dövrdə nəsr dilinin leksikası şeir dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisədə daha demokratik, xalq dilinə daha yaxındır və buna səbəb də əsərlərinin gündəlik həyatla, məişətlə bağlı olmasından irəli gəlir. Nəsr dilində daha çox publisistikaya meyillik güclüdür. Keçən əsrin əvvəllərində yeni cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsini əks etdirmək baxımından, eyni zamanda anlaşılmayan ərəb-fars sözlərini danışq dilindəki qarşılıqlarını əvəz etmək yönündən maraqlı bir dövrü əhatə edir.

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərində xalq həyatı, xalq məənəviyyəti son dərəcə fəal, canlı dil ilə, yurd sevgisi motivləri, məhəlli toponimlərin tez-tez anılması da bölgə çizgilərini, bölgəyə xas olan rəngarəng dialekt və şivələrin güclənməsidir. Onlar Məhəmmədəğa Şaxtaxlı, Əliqulu Qəmküsar, Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid və başqaları Naxçıvan gerçəkliyinin el-oba səciyyəli tipik danışq dilini bədii dillə cəlaləyə qədər ədəbiyyatımıza zənginləşdirmişdilər.

Açar sözlər: Naxçıvan, ədəbi mühit, bədii dil, şeir dili, xalq dili

Giriş. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai, siyasi, mədəni həyatında gərgin və ağır dövr kimi müşahidə olunur. Yazıçı və şairlərimizin demək olar ki, əksəriyyəti çıxış yolunu xalqın maariflənməsində, təhsildə göürdü. Demək olar ki, həmin ədiblərin bir çoxunun mövzu dairəsi eyni idi. XX əsrin əvvəlləri bütöv Azərbaycanın tarixində həm son dərəcə gərgin, ziddiyyətli bir dövr kimi, həm də mədəniyyət, maarifçilik hərəkatı, elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı dövrü kimi xarakterizə olunur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ənənəvi, tamamilə yeni dünyagörüşlərin, ideologiyaların qarşı-qarşıya gəldiyi bir məkana çevrilmiş, Azərbaycan milli mədəniyyətinin, xalqın maarifçi dünyagörüşünün inkişafı və yeni-yeni ziyalı kadrlarının yetişdirilməsi sahəsində milli mətbuatımız, müxtəlif ədəbi cərəyanlara məxsus ədəbiyyatı-

miz və ədiblərimiz çox ciddi işlər görmüşlər. Professor T.Hacıyev yazır: "Ümumiyyətlə, heç bir xalqda və heç bir zamanda dil məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii və bədii-publisist ədəbiyyatında olduğu qədər bədii fikri məşğul etməmişdir" [1, s.85]. Ədəbiyyatımız bir tərəfdən, ənənəvi ərəb, fars sözləri ilə zəngin yazı dili ilə əhatə olunur, dildə demokratikləşmə prosesi gedir, digər tərəfdən isə, Qərb dil-ünsiyyət mədəniyyətinin, maarifinin məkanına çevrilirdi. Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə bu dövr Naxçıvan diyarının elmi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti üçün bir çiçəklənmə, intibah dövrüdür. Bu hal özünü ədəbiyyat sahəsində də göstərirdi. Böyük ədib, dramaturq, satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə, Azərbaycan roman-tizminin istedadlı nümayəndəsi, bəşəri ideyalar

tərənnümçüsü Hüseyn Cavid, məşhur molla-nəsrəddinçi şairlərdən satirik-realist şair Əliqulu Qəmküsar, tarixi romanlar ustası Məmməd Səid Ordubadi, hekayələr ustası Eynəli bəy Sultanov, memuar janrında gözəl nümunələr yaratmış Əziz Şorif kimi tanınmış şəxsiyyətlər, məhz bu dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşmış.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin dilinin müasir elmi-nəzəri dilçilik müstəvisində araşdırılması milli dilçiliyimizin aktual problemlərindəndir. Bədii dilimizin inkişafında ayrı-ayrı sənətkarların da özünəxas rolu və yeri vardır. Onlar bu dilin zənginləşməsi istiqamətində müəyyən işlər görmüş, sözlərdən istifadə bacarığına, söz demək, yeni söz və ifadələr yaratmaq qabiliyyətinə görə ədəbi dilimizə öz layiqli töhfələrini vermişdilər. Ümumiyyətlə, ədəbi-bədii dilimiz söz sənətkarlarının dilindən kənar qalan bir dil deyildir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf və zənginləşməsində onun ayrı-ayrı bölgələrində fəalliyət göstərən ədəbi mühitlərin də müəyyən qədər rolu vardır. Həmin ədəbi mühitlərə məxsus olan söz sənətkarları öz yaradıcılıq örnəkləri, ədəbi dilimizlə bağlı xidmətləri ilə dilimizin inkişaf və zənginləşməsi prosesində müəyyən rol oynamışdılar. XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında ədəbi dilin təşəkkül və inkişaf dövrünün dil mənzərəsini öyrənməyə, xalqımızın tarixi, dünyagörüşü, etnik xüsusiyyətləri, yayıldığı areal haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bədii dilimiz mənzum hekayə, təmsil formalarının və satirik əsərlərin dili kimi xəlqiləşmə-xəlqiləşmə, danışq dilinin leksika, frazeologiya və sintaksisini özünə hopdura-hopdura təbii ünsiyyət vasitəsi şəklini alaraq, nəhayət, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasına öz təsirini göstərdi. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında bir-birindən maraqlı dil faktları vardır.

Yer kürəsində həyatın başladığı ilk insan məskənlərindən biri olan, "dünyanın naxışı", "dünyanın bəzəyi" adlandırılan Naxçıvan haqqında müfəssəl və dəqiq məlumatlarla zəngin ədiblərimizin yaradıcılığında bədii dil xüsusiyyətlərimizi araşdırdıqca Naxçıvana xas olan

ləhcə, danışq tərzinin, bölgəmizə məxsus deyimlərin çox incə şəkildə bədii ədəbiyyata gətirilməsi ədəbi mühit nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında özünü qabarıq şəkildə göstərir. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Naxçıvanda genişlənən maarifçilik əlaqələrinin daha da inkişafı məhz o dövrün mətbu orqanları ilə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrin mətbuat orqanları ilə tanış olan ziyahlarımız həm də bu orqanlarda geniş yaradıcılıq imkanlarını sərgiləyirdilər. Məhəmmədəğa Şaxtaxlı, (1846-1931), Əliqulu Qəmküsar (1880-1919), Eynəli bəy Sultanov (1866-1935), Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950), Hüseyn Cavid (1882-1941) məhz belə ziyalılardan idi. Ədəbi mühitlər içərisində ideya-məram yüksəkliyi və üzvlərinin sayca zənginliyi ilə seçilən Naxçıvan ədəbi mühiti diqqəti cəkmək və ədəbi dilimizin imkanlarını sərgiləyən mühit kimi maraqlıdır. Naxçıvan ədəbi mühitinin bədii dil sənətkarlığı unikalığı, eldən gələn təbiiyin, səmimiyyətin qorunması, dilimizin şirinliyi ədəbi mühit nümayəndələrinin bədii yaradıcılığında da qorunub saxlanılmışdır. Ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi C.Məmmədquluzadə "Xatirə" əsərində molla-nəsrəddinçilərin dili və üslubunun aydınlığı haqqında yazmışdır: "Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla "Molla Nəsrəddin"i yazırdıq, o dili biz ümumtürklər üçün ədəbi bir dil hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım deyil; bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də sair türklərə yetirmək idi. Zənn edirəm ki, yetirdik də" [2, s.680]. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin məna və ifadə zənginliyi, eyni zamanda canlı-xalq danışq dilinə meyil, demokratik üslub qatlarından bəcaarıq və peşakarlıqla istifadə özünü daha qabarıq göstərir. Yaşar Qarayev [3, s.213] "Cümlə quruluşu, poetik sintaksis, avaz və vurğu, stil təzadları, dil vasitəsi ilə yumor, Azərbaycan dilinin satirik nitq imkanları, bilavasitə təhkiyə və söz ustalığı ilə ironiya, satira və sarkazm burada tam bədii bir sistem təşkil edir". Mirzə Cəlilin XX əsrin əvvəlləri hekayəçiliyində bədii dildən istifadədə yeni qaydalar açılır. Dil fikrin bilavasitə gerçəkliyi olmaqdan əlavə, həmçinin bütün məna və ifadə potensiyası

* Naxçıvan Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: quliyeva.mehriban@list.ru

sı ilə poetik strukturun vahidləri sırasında işti-
rak edib, ayrıca yer tutur.

Ümumxalq dilinin ifadəlilik potensialı özünü fonetik vasitələrin üslubi fəallığı ilə göstərən XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin yaradıcılıqlarının dilindən, onların ifadəlilik vasitələrindən məqsədə uyğunluq əsasında təhlillər aparıldıqda bu dövrün nə qədər zəngin dil materialına sahib olduğunu görürük.

Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsindəki dəyişikliklərin təsiri ilə XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində də realizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni ədəbi növlərə, janrlara – süjetli poeziyaya, satirik poeziyaya, bədii nəsrə, dramaturgiyaya, ədəbi tənqiddə, publisistika-ya maraq artmışdı. “Molla Nəsrəddin” realist-demokrat ədəbi məktəbinin, Sabir satirik poeziyaya məktəbinin Naxçıvanda layiqli davamçıları olan Əliqulu Qəmküsər, Əli Məhbus, Məhəmməd Rəsizadə, Əli Səbrinin şeirləri mövzu, janr baxımından həmin məktəbin tərkib hissəsidir. 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Naxçıvan ədəbi mühiti öz keşməkeşli dövrünü yaşamağa başlamış, əksər ziyalılar təqiblərə, həbslərə məruz qaldığı üçün diyarı tərk edib dərbədar düşdü. Məhv olunanlar da oldu, qalanlar isə olduqca ağır şəraitdə fəaliyyətlərini davam etdirməyə başladılar. Sosialist ideologiyasının hegemonluğuna nail olmaq, monoton ədəbiyyatı formalaşdırmaq üçün hər cür bəd əməllərə əl atılsa da, ədəbiyyat ağır şəraitdə belə yaşamağa qadir olduğunu sübut etmişdir. Odur ki, Naxçıvanda yaşayan ədiblər də yaradıcılıqlarına yeni notlar əlavə etdilər [4, s.7]. Naxçıvan ədəbi mühitində roman, povest, irihəcmli hekayə yaranmaqla yanaşı, maarifçi-realist istiqamətdə yazılan felyetonlara da maraq güclənmişdir. XX əsrin əvvəli Azərbaycanda ədəbi dil problemləri mövzusunda mübahisələrin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən genişləndiyi bir dövr olmuşdur. Həmin dövrdə ədəbi dilimizdə bir tərəfdən yüzilliklər boyu formalaşmış inkişaf etmiş Osmanlı dili elementləri işlənilir, digər tərəfdən məişət leksikası ədəbi dilə gəlirdi. XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsər, Q.Şərifov, E.Sultanov, M.Şürbi, M.M.Cakər və

başqaları kimi tanınmış yaradıcı simalar yetişib formalaşmışdı. Bildiyimiz kimi, XX əsrin əvvəlləri maarifçilik hərəkatının gücləndiyi bir mərhələdir. Milli tərəqqi və dirçəliş illəri kimi səciyyələnən ikinci mərhələdə teatr və məktəbin fəaliyyəti genişlənməmişdir. Bu mərhələnin ideya-təşkilati rəhbəri C.Məmmədquluzadə olmuş, 1894-cü ildən ona Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903) yaxından köməklik göstərmişdir. Bədii yaradıcılıq sahəsində əsasən dram və nəsr əsərləri yazılmışdır. Bədii ədəbiyyatda eyni zamanda, Naxçıvan mövzusunun işıqlandırılması da məhz bu dövrə aiddir. E.Sultanovun “Çadra altında”, C.Məmmədquluzadənin “Ölümlər”, Seyid Səbrinin “Kimdir haqlı”, “Keçmiş günlərdən” kitabının dili rəvan və ahəngdar olmaqla yanaşı, həm də çox tutumludur. Bəzən müəllif bir neçə sətirdə bu və ya digər klassikin canlı portretini bədii dillə yaratmağa müvəffəq olur. Əziz Şərifin bütün ədəbi-bədii əsərləri keçən əsrin 30-cu illərinə qədərki tarixi dövrün formalaşdırıldığı tipik, xüsusi və qanuni dil faktıdır. Bu tipik-qanuni dil faktının təbiiliyini-zənginliyini göstərən ilk əlamətlərdən biri onun rəngarəng və bənzərsiz üslublarıdır. Bu üslubu təyin və xarakterizə edən komponentlər isə olduqca zəngin və maraqlıdır. Buraya sənətkar şəxsiyyətinin öncül xüsusiyyətlərindən: mövqe, münasibət, tendensiyaçılıqdan tutmuş intonasiya, nitq vərdişləri, deyim tərz, dialekt danışığı, monoloq, dialoq və onun növləri – fərdilik, tipiklik və s. kimi rəngarəng dil-üslub nümunələri daxildir.

1920-1930-cu illərdə nəsrimiz ilk dəfə olaraq tarixi roman janrı ilə zənginləşməyə başladı. Məmməd Səid Ordubadi yazdığı əsərlərdə dövrünü, mühitini, xalq dilinə münasibətini, dialektlərdən nə cür və necə istifadə etməsini, ədəbi dilin qayda-qanunlarına necə riayət etməsini ustalıqla göstərə bilmişdir. Əsərlərində çoxsaylı yaxınmənalı, çoxmənalı sözlər, frazeoloji birləşmələr, canlı xalq danışığı dilinin qaynar çeşməsindən su içən ideomalar, folklor nümunələrindən istifadə onun romanlarının bədii dilini daha da qüvvələndirmişdir. Müəllif bəzən bir ifadənin cümlə daxilində təkrarına yol verir ki, bununla həm bədiiliyə, həm də ahəngdarlığa nail olur. Beləliklə, fikri qüvvələndirir,

hədəslər daha inandırıcı təsir bağışlayır. Yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov (1866-1935) başqa istiqamətə meyil etmiş, məişət nitqini ədəbi dilə gətirməklə onu sadələşdirmək istəyən ziyalılar sırasında olmuşdur. Eynəli bəy Sultanovun bədii yaradıcılığının bir hissəsini onun hekayələri təşkil edir. O, kiçik “hekayələrinin rusdilli Azərbaycan ədəbiyyatındakı ilk yaradıcılıqlarından biri” [5, s.21] hesab edilərsə də, sonralar əsərlərini milli dildə yazmışdır. Eynəli bəy Sultanov dilimizi mükəmməl bilən və onu yüksək dəyərləndirən ziyalılardan olmuşdur. Dilimizi gözəl və dərinləndirən bildiyi üçündür ki, “...24 fevral 1884-cü il tarixdə latın dilindən təklif olunan ifadələri rus dilinə düzgün tərcümə edən 4 nəfər gimnazistin arasında onun adı da yazılmışdır” [6, s.6].

Klassik poeziya dilinin, vahid ümumtürk dili modelinin və bu zəmində intişar tapmış ağır publisistika dilinin bu zaman üçün mövqeyi tam itirildiyindən, artıq buna qədər xalq danışığı dili üslubunda köklənən Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Eynəli bəy Sultanov, Əliqulu Qəmküsər nəsrinin dili, o cümlədən maarifçi yazıcıların sadə “pedaqoji” dili ədəbi-bədii dil olmadığını müəyyən edir. XX əsrin əvvəllərində qeyd etdiyimiz kimi, dildə xəlqiləşmə, qələmə alınan hər bir əsərə yanaşmada hər cür demokratizmin təbii xalq dilinin, məhəlli danışığın nəsrə yeni axarı ilə yekunlaşır ki, bu da ədəbi mühitin nümayəndələrinin ifadə tərzində özünü göstərir. Bədii dil hər iki mənbədən həm klassik dildən və xalq dilindən qidalanaraq obraz strukturunu zənginləşdirir. Leksik normaların müəyyənləşməsində aparıcı rol oynayan bədii üslubda yazan ədiblərimizin bədii sənətkarlığı və özəlliyi dominat şəkildə xalq dilinin təsiri ilə lirik şeirin inkişaf etməsində, eləcə də deyimlərinin xalq təfəkkürünə xas bədii dil gözəlliyini, saflığını təmin etməsində, dillə bədii təfəkkürün qırılmaz bağlılığındandır. Ümummilli mədəni-kulturoloji fondumuz daxilində Naxçıvanın öz dəst-xətti ilə seçilən ədəbi mühit fenomenini, fərdi sənət möhürü vardır. Bu özünəməxsus yaradıcılıq, dil xüsusiyyətləri ədiblərimizin əsərlərində özünü göstərir. Naxçıvan ədiblərimizin yaradıcılığında ərəb, fars sözləri, ifadələrinə rast gəlinərsə də, Naxçıvan şivə-

sinə mənsub sözlərə çox yer verildiyinin şahidi oluruq. Ədiblərimizin yaradıcılıqlarına el dəyimləri semantik təravət, dolğunluq gətirmişdir. Onların yaradıcılığında dil saflığı, təbiilik üstünlük təşkil edir. Şair, yazıçı, aşıqlarımız canlı xalq danışığı dilinə, xalq şeiri dili və üslubuna üstünlük vermişlər. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsər, Q.Şərifov, E.Sultanov, M.Şürbi, M.M.Cakər, Məhəmməd Rəsizadə, Əli Səbri Qasimov, Ələkbər Qasimov və başqaları kimi tanınmış yaradıcı simalar yetişib formalaşmışdı. Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrindən olan Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm təzahürləri Ə.Qəribin yaradıcılığında özünü göstərir. “Əfi ilan” [3] hekayəsinin bədii məziyyətləri də, təhlil boyunca vurğuladığımız kimi, təqdirəlayiqdir. Hekayədə yazıçı mükəmməl kompozisiya qurmuş, süjeti lüzumsuz əlavələrlə yükləməmiş, obrazların zahirri və daxili portretlərini vəhdətdə yaratmışdır. Hekayədə canlı danışığı dilinə məxsus bir sıra söz və ifadələrdən də uğurla, yerli-yerində istifadə olunmuşdur. Həmçinin təsvir olunan hadisələrin Axısxa qəzasında baş verdiyi nəzərə alan müəllifin yeri gəldikcə, xüsusən şikayətçi kəndlilərin nitqində Osmanlı türkcəsinə məxsus bəzi leksik və qrammatik vahidlərdən istifadə etməsi (əmuca, koca, bakalım, şimdi, şenlik, kəndi və s.) də koloriti, təbiiliyi gücləndirən faktorlardandır. Həmçinin bəzi rusdilli obrazların dilində rusca sözlər işlənməsi də nəzərdən qaçmır. Məsələn, Es-er partiyasının Tiflis təşkilatının rəhbəri Bertanovun danışığında işlədilan “prasti”, “vajni”, “reç”, “arator”, “meşat”, “şutka” kimi sözlər bu qəbildəndir [7, s.15]. Azərbaycan dilçiliyində Naxçıvan ədəbi simalarının dilə münasibətini üzə çıxaran tədqiqatların aparılması, onların bədii dilimizdəki xidmətləri dilimizin keçdiyi tarixi inkişaf yoluna işıq tutur.

M.Şahtaxlı ədəbi dilə münasibətini “Yazı və ədəbi dilimizin əskiklikləri” adlı məqaləsində belə izah edir: “Heç bir rus öz dilində zikr etdiyi sözlərin müqabili olan rus sözləri yerinə fransız və ya alman sözləri işlətməyi caiz görmür. Hansı məqbul səbəblə biz dilimizi əcnəbi kəlmələri ilə doldurub öz dilimizi öz əhlimizə yad eyliyək? Mən əcnəbi sözü dedikdə sözün

İstiqaqca bu dili o dilə mütəəlik olduğuna yox, istemalca əhalinin çoxuna məlum olduğunu nəzərdə tuturam. "Allah" kəlməsi "Tanrı" kəlməsindən daha artıq türk kəlməsidir, çünki ondan çox istemal olunur (işlənir) və ondan çox əhəlimiz buna alışmışdır" [8, s.224]. XX əsrin əvvəllərində şeir dilinin leksikasında siyasi məzmunlu sözlərin artımı müşahidə edilir və demək olar ki, bunların çoxu milli və yaxud milliləşmiş sözlərdir. Ədəbi mühitin nümayəndələrinin dilində işlənən: yoldaş, fəqərə, qarət, rəyyat, ölkə, keçmiş və s. bu kimi sözlər mahiyyətə ümumişlək səciyyə daşısa da, dövrün, zamanın tələbi ilə ictimai-siyasi, hətta ideoloji məzmun daşıyır. H. Cavidin dilində Türkiyə türkcəsinə məxsus sözlərin üstünlüyü onun şeir dilində özünü göstərir. Hüseyn Cavidin İstanbulda təhsil alması, türk poeziyasını dərinlən öyrənməsi onun şeir dilində Anadolu şivəsinə məxsus ifadələrin fəallığını bir qədər artırmışdır. Şairin təhsil illəri zamanı qələmə aldığı "Rəqs", "Pəmbə çarşaf", "Uyuyur", "Ah, yalnız sən" və s. şeirlərdə və 1913-cü ildə Bakıda nəşr olunan "Keçmiş günlərdən" şeir kitabında toplanan digər nümunələrdə Anadolu şivəsinin müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır. Sonralar İstanbul mühitindən ayrıldıqdan sonra şairin əsərlərində Anadolu şivəsinə məxsus əlamətlər get-gedə azalmış, nəhayət, davamlı bir prosesdən sonra təxminən aradan qalxmışdır.

Bildiyimiz kimi, klassik üslubda yazan şairlərin dilində ənənəvi ərəb-fars sözləri daha çox işlənir. Həmin dövrdə nəsr dilinin leksikası şeir dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisədə daha demokratik, xalq dilinə daha yaxındır və buna səbəb də əsərlərinin gündəlik həyatla, məişətlə bağlı olmasından irəli gəlir. Ədəbi mühitin görkəmli söz ustalarından Eynəli bəy Sultanovun, Əliqulu Qəmküsərin əsərlərini nəzərdən keçirdikdə onların leksikonunda türkmənşəli sözlərin üstünlük təşkil etməsini, ərəb və fars sözlərindən qismən istifadə edilməsini müşahidə edirik. Şeir dilində obrazlılıq, emosionallıq özünü göstərir. Nəsr dilində daha çox publisistikaya meyillilik güclüdür. Keçən əsrin əvvəllərində yeni cəmiyyətə əhval-ruhiyyəsini əks etdirmək baxımından, eyni zamanda anlaşılmayan ərəb-fars sözlərinin danışığ dilindəki qarşılıqlarını

əvəz etmək yönündən maraqlı bir dövrü əhatə edir.

Bu dövr hekayələrinin ifadə tərz, dili çox anlaşılıqlı, sadədir. Amma bəzən inqilabi zamanın xarakterini ifadə edən terminlərlə, ağır tərkiblərlə, fəlsəfi fikirlərlə də oxucu diqqətini cəlb edir. Bununla belə, onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu dövrdə hekayə janrında yazıb-yaradan nasirlərin təhkiyəsi xəlqiliyi ilə seçilirdi. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərin təhkiyəsində anlaşılması çətin olan söz və ifadələrə az rast gəlinir. Müəlliflərin təhkiyəsinin sadəliyi, axıcılığı onun dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Təhkiyə epik əsərlərə xas olsa da, bəzən iki formada – lirik və epik formalarda özünü göstərir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bədii nəsrin inkişafında əməyi olan yazıçıların çoxu Avropa və rus elminə, mədəniyyətinə yaxşı mənimsəmiş, peşəkar qələm sahibləri idi. XX əsrin əvvəllərində maarifçi ideya, mövzu və janr baxımından zəngin yaradıcılığa nail olmuş Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərində realizm və satirik ruh olduqca güclü idi. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında poetik təfəkkür üçün səciyyəvi olan həm də siyasi məzmunlu sözlərin artımı hiss olunur ki, bunlar əsasən kütləvi anlaşılma tələbinə cavab verən milli və yaxud da ki, milliləşən sözlərdir. *Yoldaş, bəy, fəqərə, rəyyat, bəy, keçmiş* kimi sözlərdə ki, mahiyyətə ümumişlək səciyyə daşısa da, dövrün, zamanın tələbi ilə ictimai-siyasi, hətta ideoloji məzmunla yüklənir. Şeir dilində də, eyni zamanda türkmənşəli sözlər çoxalır. Eynəli bəy Sultanovun, Məhəmmədəğa Şahtaxtının, Əziz Şərifin dilində bu tipli sözlərin sayı çoxluq təşkil edirdi. Əziz Şərif də özünün bilavasitə iştirakçı olduğu hadisələri, ünsiyyətdə olduğu Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında xatirələrini silsilə şəkildə qələmə alaraq təsvir etdiyi hadisələrə xüsusi tərzdə yanaşmış, özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətləri ilə iştirakçı və şahidi olduğu hadisələri ölümsüzləşdirmişdir.

Nəticə. Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ənənəvi, digər tərəfdən yeni ideologiyaların qarşı-qarşıya gəldiyi dövrə təsadüf edir. Bir tərəfdən ərəb-fars sözləri ilə zəngin

gin yazı dili, digər tərəfdən Qərb dil-ünsiyyətinin mədəniyyətə, maarifə, texnologiyalara aid olan sözlər dilimizə müdaxilə edirdi. Buna baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi proseslərdə, yazıçı və şairlər yaradıcılıqlarında dil məsələlərinə münasibətdə milli mövqedə dayanırdılar. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərində xalq həyatı, xalq mədəniyyəti son dərəcə fəal, canlı dil ilə, yurd sevgisi motivləri,

məhəlli toponimlərin tez-tez anılmağı da bölgə çizgilərini, bölgəyə xas olan rəngarəng dialekt və şivələrin güclənməsidir. Onlar Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Əliqulu Qəmküsər, Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Orubadi, Hüseyn Cavid və başqaları Naxçıvan gerçəkliyinin el-oba səciyyəvi tipik danışq dilini bədii dillə cəlilayaraq, ədəbiyyatımıza zənginləşdirmişdirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1977.
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə. 3-cü cild. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967.
3. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, "Elm", 1980.
4. Mətanət Saraçlı (Həsənova). Naxçıvan ədəbi mühitindən. Bakı, 2007.
5. Həbibbəyli İ. Görkəmli yazıçı, böyük publisist və ictimai xadim / Eynəli bəy Sultanov: Taleyi və sənəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
6. Qərib Ə. Əfi ilan. "Dan yıldızı" jurnalı, 1926, № 1; № 2.
7. Hüseyn Həşimli. Ələkbər Qərib Naxçıvanlının 1920-ci illərdəki yaradıcılığı. Elmi əsərlər №1 (66), Naxçıvan, NDU, "Qeyrət", 2015.
8. Məhəmmədəğa Şahtaxtı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2006.

ARTISTIC LANGUAGE FEATURES OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

Summary

The nationalism in the language at the beginning of XX century expresses itself in the expression of works of the representatives of Nakhchivan literary environment. The literary art of our writers, who play a leading role in determining lexical norms, is due to the inextricable link of literary thinking with language in the development of a lyrical poem under the influence of folk language and in ensuring the beauty of the artistic language.

In our national cultural fund Nakhchivan has the phenomenon of literary environment and the seal of individual art. These peculiar creative and linguistic features are reflected in the works of our writers. In the language of the poem, image and emotion manifest themselves. At that time, the prose language dictionary was more democratic and closer to the language compared with the composition of the dictionary of poetic language and this is because their work is related to daily life. In the prose the propensity to publicism is strong. The beginning of the last century covers an exciting period in terms of reflecting the spirits of the new society and replacing the interaction of incomprehensible Arabic-Persian words in colloquial speech.

Remembering the motives of people's lives, national morality and love in the works of the literary community of Nakhchivan is also strengthening regional dialects. Mehemed aga Shataktli, Aligulu Gamkuser, Eyneli bey Sultanov, Mamed Said Ordubadi, Huseyn Javid, Jalil Mammadguluzade and others enriched our literature by combining the literary language of Nakhchivan with the spoken language.

Key words: Nakhchivan, literary environment, artistic language, language of poetry, folk language

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА НАХЧЫВАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ НАЧАЛА XX ВЕКА

Резюме

В истории исследования азербайджанской литературы нахчыванская литературная среда начала XX века имеет свои специфические особенности. Как объект исследования, в некоторых источниках делались заметки, но в широком аспекте они не были рассмотрены по определенным причинам. Статья посвящена всестороннему

лингвистическому исследованию нахчыванской литературной среды начала XX века, сформировавшейся на основе художественного стиля азербайджанского литературного языка.

В составе общего культурологического фонда феномен нахчыванской литературной среды отмечен особым почерком, запечатлённым самобытным творчеством. Особое место в статье отводится живому стилистическому очарованию, которое создаётся новыми поэтическими оттенками художественного языка в народной разговорной лексике. Выраженные в прозе и поэзии слова бытового общения живого народного разговорного языка рассматриваются с точки зрения создания в основном в контексте колоритности, углубления единства разговорного языка с языковым фактором творчества, а также связываются с эстетическими принципами и поэтическими требованиями художественного языка.

Представители нахчыванской литературной среды начала XX века – Магомед-ага Шахтаглы, Алигулу Гамкюсар, Эйнали-бех Султанов, Джалил Мамедгулузаде, Мамед Саид Ордубади, Гусейн Джавид и другие обогатили нашу литературу привнесением типичного народного разговорного языка в художественный язык.

Ключевые слова: Нахчыван, литературная среда, художественный язык, язык поэзии, народный язык